
ქართული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა /
Georgian Religious Literature

ნანა გონჯილაშვილი, ნესტან სულავა

Nana Gonjilashvili, Nestan Sulava

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Faculty of Humanities

**ივანე ჯავახიშვილის თეორიული სჯანი წმინდანთა
„მარტვილობების“ და „ცხოვრებების“ შესახებ**

**Ivane Javakhishvili's Theoretical Statement about the
„Martyrdoms“ and „Lives“ of the Saints**

Iv. Javakhishvili's multifaceted work, his comprehensive area of fundamental research, his amazing talent and ability for contemplation, scientific scrupulosity, culture and dignity in general are unique. All his papers and monographs demonstrate these qualities.

The present paper is also conducted by Iv. Javakhishvili's research "Martyrdoms" and "Lives" – which is the part of his fundamental work "Old Georgian Historical Writing" in which the most important issues of the old Georgian literature are discussed and evaluated for the first time. It should be noted that most of the conclusions presented in his research are universally recognized and established in the scientific surcles, some – supplemented – deepened and presented with new interpretations.

Very important is the issue of the title – "Old Georgian Historical Writing" (instead of "Old Georgian Literature"). Javakhishvili was the first who gave a classification of Georgian hagiography. He also differentiated its types: "Martirdoms" and "Lives", outlined their order, first – "Martirdoms", then – "Lives". Iv. Javakhishvili's opinion was also division of two types of

historiography – “civil and military history”. According to Javakhishvili, the word “life” would be used as a general title of civil historical works.

Iv. Javakhishvili also touched upon the issue of the metaphysics of keimenon editions, however, he did not mention the terms “keimen” and “Metaphrase”. He explained the reasons for the “renewal” of the texts – “dissemination”, “rewriting and correction”, which are mainly related to the current changes in the orthodoxy (in particular, on the basis of the previous “ecclesiastical life” after the formation of dogma and the proclamation of “universal confession”). However, he also cites an increase in “educated ecclesiastical requirements and tastes” as the reason for the above, which the old editions could not meet. In this regard, the scholar pays special attention to the texts of the “Lives of the Thirteen Assyrian Fathers”, which are discussed in an attempt to date them. There are various opinions expressed in the scientific literature on the issue, which we have tried to highlight in our paper.

Also noteworthy is Iv. Javakhishvili’s view that “Martyrdom” was, in “many” cases, written in the form of a sermon to be read in the church (at the “Anniversary Liturgy”) and to be heard by the worshipers there.

The scholar considers the “Martyrdoms” of Shushanik and Evstati of Mtskheta to be ancient works, however, he considers the late manuscripts containing these works. Based on the historical-philological research, we have expressed different opinions on this issue.

საკვანძო სიტყვები: ძველი ქართული მწერლობა, ივ. ჯავახიშვილი, „მარტვილობანი“, „ცხოვრებანი“, სამოქალაქო საისტორიო თხზულება.

Key words: Old Georgian Literature, Iv. Javakhishvili, „Martyrdoms“, „Lives“, civil historical works.

ივანე ჯავახიშვილის მრავალმხრივი მოღვაწეობა, მისი ფუნდამენტური კვლევა-ძიების ყოვლისმომცველი არეალი, ჭვრეტა-განსჯის გასაოცარი ნიჭი და უნარი, მეცნიერული კეთილსინდისიერება, კულტურა და ღირსება ზოგადად ქართული კულტურის ფონზე გამორჩეული და განუმეორებელია. ყოველივე ამას ცხადყოფს ყოველი მისი სტატია თუ მონოგრაფია.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია ივ. ჯავახიშვილის ერთმა კვლევამ, „მარტვლობანი“ და „წმიდანთა ცხოვრებანი“, რომელიც შეტანილია მის ფუნდამენტურ ნაშრომში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“. დასახელებულ სტატიაში ჰაგიოგრაფიის პრობლემატიკასთან დაკავშირებული ძველი ქართული მწერლობის უმნიშვნელოვანესი საკითხები არსებითად პირველად განიხილება და ფასდება. ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ მის ნაშრომში გამოტანილ დასკვნათა უმრავლესობა სამეცნიერო სივრცეში საყოველთაოდაა აღიარებული და დამკვიდრებული, ნაწილი – შევსებულ-გაღრმავებული და ახალი ინტერპრეტაციებით წარმოდგენილი.

საჭიროდ მიგვაჩნია მცირე ექსკურსი ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის იმ გამოცემათა შესახებ, რომლებიც წინ უძღოდა ივანე ჯავახიშვილის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ პირველ გამოცემას. ესენია ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესწავლისადმი მიძღვნილი რამდენიმე მნიშვნელოვანი ნაშრომი. ძველი ქართული ლიტერატურის პირველი ისტორიული მიმოხილვა, სახელწოდებით – „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა)“ (1832), როგორც ცნობილია, ეკუთვნის სოლომონ დოდაშვილს. ამ სახელწოდებაში ნათლად ჩანს, რომ ავტორი ძველ ქართულ თხზულებებს ქართულ ლიტერატურას, სხვაგვარად – სიტყვიერებას, მიაკუთვნებდა. ქართული ლიტერატურის ისტორიის სისტემური კურსის შექმნის პირველი ცდა კი ალექსანდრე ხახანაშვილის სახელს უკავშირდება. რუსულ ენაზე შესრულებული მისი ოთხტომიანი ნაშრომი (სახელწოდებით – „ნარკვევები ქართული სიტყვიერების ისტორიის შესახებ“, 1895, 1897, 1901, 1906 წ.წ.) ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესწავლას ეძღვნება. ცალკე წიგნად მოამზადა და გამოსცა „ქართული სიტყვიერების ისტორიის“ მოკლე კურსი ქართულ ენაზე. როგორც ჩანს, ალექსანდრე ხახანაშვილი „ლიტერატურის“ ნაცვლად „სიტყვიერების“ დასახელებ-

ბას ამჯობინებს. თავისთავად, ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში „სიტყვიერება“ სიტყვებით გამოხატულ მხატვრულ შემოქმედებად განიმარტება. შემდეგი იყო ივანე ჯავახიშვილის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (V-XVIII ს.ს), რომელიც სერიის – „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა“ – პირველი წიგნია და იგი პირველად 1916 წელს გამოიცა. მომდევნო გამოცემებში ივანე ჯავახიშვილმა მონოგრაფია შეავსო რამდენიმე გამოკვლევით; ესენი იყო „შუშანიკის წამების“, „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის“, „კოლაელთა წამების“, არსენ და ნიკოლოზ კათალიკოსთა შესახებ შექმნილი ნაშრომები. 1921 წელს დაიბეჭდა მონოგრაფიის მეორე გამოცემა. 1945 წელს სოლომონ ყუბანეიშვილმა გამოსცა მისი „მეორე-მესამე შევსებული გამოცემა“, რომლის საფუძველზე და სხვა ნაშრომების „დამატებით“ 1977 წელს დაიბეჭდა ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა VIII ტომი – „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა“, წიგნი I, „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (V-XVIII ს.ს), რომლის რედაქტორი იყო მარიამ ლორთქიფანიძე.

მონოგრაფიის მნიშვნელობას განსაზღვრავს ის გარემოება, რომ მან საფუძველი ჩაუყარა ქართული წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის მეცნიერულ შესწავლას. ამ ნაშრომის ხასიათისა და სპეციფიკის შესახებ თავად ივანე ჯავახიშვილი დასაწყისშივე გარკვევით წერდა: „ამ წიგნის მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ჩემი წადილი იყო შეძლებისდაგვარად გამომერკვია, როგორც თვითოეული მემატიანისა და ისტორიკოსის პიროვნება, – თუ რა წრესა და მიმართულებას ეკუთვნოდა სახელდობრ იგი, რა მსოფლმხედველობისა და თვალსაზრისის კაცი იყო, – ისე აგრეთვე შემეტყო, რა მიზანი ჰქონდა და რა სწადდა მას, როდესაც თავისი თხზულების წერას შეუდგა. ამასთანავე ყოველთვის ვცდილობდი, გამეგო რა და რა და რამდენად სანდო წყაროები ქონდა თვითოეულს მათგანს და რა გზით და რა საშუალებით სურდა და შესძლეს თავიანთი მიზნის განხორციელება“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 25).

იმ პერიოდისათვის ბევრი საყურადღებო სიახლე ვლინდება, კერძოდ, აქ პირველად კრიტიკულად განხილული ქართული საისტორიო წყაროები, რომელთა კვლევა მეცნიერმა წმინდანების „მარტვილობათა“ და „ცხოვრებათა“ ტექსტების, ახლად აღმოჩენილი

სიგელ-გუჯრების, ეპიგრაფიკული და ნუმიზმატიკური მასალების შეტანით გააფართოვა და წარმართა. სწორედ ივანე ჯავახიშვილმა გამოკვეთა ქართული ისტორიული აზრის განვითარების შესაბამისობა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ პროცესებთან. როგორც აღნიშნავენ, ეს პერიოდიზაცია ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრდა. ძველი ქართული მწერლობის შესწავლის თვალსაზრისით, ივანე ჯავახიშვილის მონოგრაფია საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ მასში კლასიფიცირებულია „საისტორიო თხზულებათა“ აღმნიშვნელი ტერმინები, კერძოდ, მან უძველეს თხზულებათა სახელდებად „მარტვილობად“ (ქართული შესატყვისი – „წამება“), ხოლო IX-X საუკუნეებში შექმნილი თხზულებებისათვის ტერმინი „ცხოვრებად“ მიიჩნია. აღნიშნული ტერმინოლოგია დამკვიდრდა სამეცნიერო ლიტერატურაში. ივ. ჯავახიშვილს ასევე ეკუთვნის სხვა საისტორიო ჟანრის თხზულებათა სახელწოდებების გამოყოფა, კერძოდ, „მატიანე“, „ხრონოგრაფი“, „ქამთაალმწერლობა“, „ჰამბავი“, „თხრობად“, „ისტორია“, რამაც, მისივე თქმით, საისტორიო ტერმინოლოგიის შექმნა განაპირობა და რაშიც წვლილი მიუძღოდა ბიზანტიურ მწერლობასა და მასში შემუშავებულ ტერმინოლოგიას.

ივანე ჯავახიშვილმა დაათარიღა მთელი რიგი თხზულებებისა, გაარკვია მათი ავტორების ვინაობა და მოღვაწეობის პერიოდი, წერის მანერა და სტილი, გამოკვეთა ჭეშმარიტების აღწერის პრინციპი და ე.წ. „აგიოგრაფიული შაბლონის“ არსებობა, „წესი თხრობისა“, „საზღვარი სიტყვსად“ და „სიტყუათა სარბიელი“, „გზა სიტყვსა“ და „წიასვლა“, „განახლება“/„გარდაკაზმვა“ მეტაფრასირება, მთხრობლებად „სარწმუნო კაცთა“ და „უტყუელ პირთა“ გამორჩევა. მანვე აღნიშნა ქართული ფილოლოგიური სკოლის დიდი გავლენა, როლი და ადგილი ქართული საისტორიო მწერლობის წინსვლის პროცესში.

ივანე ჯავახიშვილის დასახელებულ მონოგრაფიაში ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის მეტად მნიშვნელოვანი საკითხებია წამოჭრილი, განხილული და, შესაბამისად, სათანადოდ განმარტებული და შეფასებული. მის მიერ წარმოდგენილი დასკვნების უმეტესი ნაწილი თანამედროვე სამეცნიერო სივრცეში აღიარებული და დამკვიდრებულია. აგრეთვე, ივანე ჯავახიშვილის მიერ საკითხის დასმამ და კვლევამ საფუძველი მოამზადა მეცნიერული აზრის შემდგომი განვითარებისათვის, რამაც ასახვა ჰპოვა მომდევნო ხანის

სამეცნიერო სივრცეში. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მისეული ანალიზი სამეცნიერო აზრის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე კვლავ აქტუალურია და, ვფიქრობთ, ასეც დარჩება.

ვიდრე ჰაგიოგრაფიაზე, როგორც საისტორიო წყაროზე, ვისაუბრებდეთ, მონოგრაფიის სახელწოდების შესახებ უნდა დავიმოწმოთ მარიამ ლორთქიფანიძის მოსაზრება ზემოდასახელებული წიგნის შესავალი წერილიდან – „რედაქტორისაგან“, რომელშიც აღნიშნა, რომ „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ წყაროთმცოდნეობით-ისტორიოგრაფიული ხასიათის ნაშრომია, რამდენადაც მასში მოცემულია ძველი ქართული მწერლობის ძეგლების წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი და განხილულია შუა საუკუნეების ქართული საისტორიო აზრის განვითარება“ (ლორთქიფანიძე, 1977, გვ. 6). რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ნაშრომის სახელწოდებას იმ პერიოდში მიზანმიმართული კამათი არც გამოუწვევია, სახელდობრ – საისტორიო მწერლობა თუ ძველი ქართული ლიტერატურა. მხოლოდ კორნელი კეკელიძემ შენიშნა ძველი ქართული მწერლობის შესახებ მსჯელობისას: „სასულიერო მწერლობის შეუსწავლელად ჩვენ ვერ გავითვალისწინებდით ქართული მწერლობის ისტორიასაც, თუ მწერლობის ისტორიად არ ჩავთვლით, როგორც ზოგიერთები სჩადიან, მხოლოდ საერო მხატვრული მწერლობის ისტორიას“ (კეკელიძე, 1980, გვ. 13). სავარაუდოდ, აქ „ზოგიერთებში“ ივანე ჯავახიშვილიც იგულისხმება. თუმცა, იქვე, ძველი ქართული მწერლობის შესწავლის მდგომარეობის მიმოხილვისას კორნელი კეკელიძემ გამორჩეულად მოიხსენია ივანე ჯავახიშვილის წვლილი ამ დიდ საქმეში: „ი. ჯავახიშვილის შრომათაგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩვენი მიზნებისათვის მისი „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“..., რომელშიც განხილულია, სხვათა შორის, ჩვენი ძველი ორიგინალური აგიოგრაფიის ძეგლები. მართალია, ეს ძეგლები განხილულია როგორც საისტორიო წყაროები, მაგრამ აქ ისეთი საკითხებიცაა აღძრული, რომელთაც ლიტერატურის ისტორიკოსიც ვერ აუვლის გვერდს“ (კეკელიძე 1980: 24).

როდესაც 1923 წელს კორნელი კეკელიძემ გამოსცა „ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ ორტომეული, რომელიც მოიცავს ძველ მწერლობას (V-XIX ს.ს), სასულიეროსა და საეროს, განმარტა, რომ „ძველი სასულიერო მწერლობის შესწავლას ორგვარი

მნიშვნელობა აქვს: ქართვ ელოლოგიური და ზოგად – მეცნიერული“ (კეკელიძე, 1980, გვ. 12). სასულიერო მწერლობის ქართველოლოგიურ მნიშვნელობაში მოიაზრებდა იმ გარემოებას, რომ ძველ ქართულ ორიგინალურ და, განსაკუთრებით, ნათარგმნ თხზულებებში დაცულია ისეთი ცნობები (ავტორთა, ტექსტთა, რედაქციების, დათარიღების და ა.შ), რომლებიც მნიშვნელოვანია ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიისა და მისი შესწავლისათვის, რიგ შემთხვევებში, ჩვენში დაცული ნათარგმნი ტექსტები ბიზანტიური ლიტერატურის „დიდ ხარვეზს“ ავსებს. რაც შეეხება „ზოგადმეცნიერულ“ მნიშვნელობას, მასში იგულისხმა ის, რომ ძველი ქართული ლიტერატურა უდიდესი საუნჯე და ფრიად საყურადღებო წყაროა მეცნიერების სხვადასხვა დარგისათვის, იქნება ეს ენათმეცნიერება, ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა თუ გეოგრაფია. რიგ შემთხვევებში მხოლოდ და მხოლოდ ჰაგიოგრაფიული თხზულება ინახავს მასალას გარკვეული სამეცნიერო დარგისათვის (მაგ., „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ რომ არა, ჩვენ არაფერი გვეცოდინებოდა იმ პერიოდის სამცხის გეოგრაფიული გარემოსა და კონკრეტული პუნქტების შესახებ).

მონოგრაფიაში ჰაგიოგრაფიული თხზულებების თეორიული საკითხების განხილვისას ივანე ჯავახიშვილმა რამდენიმე პრობლემაზე გაამახვილა ყურადღება. ესენია: ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა ხასიათი და სახეები ჟანრობრივი თვალსაზრისით, კერძოდ – „წამებათა“ და „ცხოვრებათა“ სახეების გამოყოფა; ჰაგიოგრაფიული მწერლობის რაობის, არსის, მიზნის ჩამოყალიბება; ჰაგიოგრაფია, როგორც საისტორიო წყარო და მისი წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით შესწავლის აუცილებლობა; ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა შინაარსობრივი რაობა, რაც გულისხმობს საუკუნეთა განმავლობაში კიმენიდან მეტაფრასტიკამდე გზის გავლას, თუმცა, ივანე ჯავახიშვილი მათ სახელდებით კიმენად და მეტაფრასად არ იხსენიებს; ამას უკავშირდება ჰაგიოგრაფიაში მეტაფრასტიკის წარმოშობის, მისი მიზეზების, თეორიული საკითხების მიზანდასახულობის, დანიშნულების გამოყოფა და განსაზღვრა. სწორედ ამ საკითხებზე გვექნება საუბარი ჩვენს სტატიაში.

1. დავიწყებთ იმით, რომ ძველი ქართული ლიტერატურის სპეციალისტებისათვის, სტუდენტებისა და, საზოგადოდ, ამ დარ-

გით დაინტერესებული პირებისათვის, კარგა ხანია საყოველთაო ჭეშმარიტებადაა მიჩნეული, რომ ქართული მწერლობა ჰაგიოგრაფიით, კერძოდ, ამა თუ იმ პირის „წამებათა“ და „ცხოვრებათა“ თხზულებებით, იწყება. თუმცა, შეიძლება, ბევრმა არც კი იცოდეს, რომ აღნიშნული კლასიფიკაცია და დარგთა რიგითობა, თავდაპირველად – „მარტვილობები“, შემდეგ – „ცხოვრებანი“, ივანე ჯავახიშვილს ეკუთვნის. ჰაგიოგრაფიის ამგვარი კლასიფიკაციის საფუძველზე ირკვევა, რომ მეცნიერი ამ დასკვნამდე საქრისტიანო ქვეყნების სასულიერო მწერლობათა წარმოშობის ისტორიის გათვალისწინებით მივიდა. კერძოდ, ქრისტიანთა დევნის პერიოდში სარწმუნოებისათვის სისხლის დათხევით წამებულ პირთა ღვაწლის აღწერას თავისი ფუნქცია, დანიშნულება, სახე ჰქონდა თითქმის ყველა ქრისტიანულ ქვეყანაში. „მარტვილობები“, ქართულად „წამებანი“, მრევლისათვის გასაცნობად იყო განკუთვნილი, ეკლესიაში მოწამის აღსასრულის დღეს იკითხებოდა და ქადაგების ტიპისა იყო. მისი სიტყვით, „მარტვილობები“, „ბევრ“ შემთხვევაში, ეკლესიაში „წლისთავის წირვაზე“ წასაკითხად და იქ მყოფი მლოცველებისათვის მოსასმენად ქადაგების სახით იყო დაწერილი. ეს თვალსაზრისი განმტკიცებულია ივანე ჯავახიშვილის მიერ მოხმობილი ქართული და ბიზანტიური წყაროებით. ამიტომ ქართულ ჰაგიოგრაფიაში მან უძველეს თხზულებებად მიიჩნია შუშანიკისა და ევსტათი მცხეთელის „მარტვილობები“, თუმცა, გაითვალისწინა ამ თხზულებათა შემცველი ხელნაწერების გვიანდებლობაც. შევნიშნავთ, რომ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, ისტორიულ-ფილოლოგიური კვლევების საფუძველზე ჩვენ შევნიშნეთ თანამედროვე ეტაპზე არსებული განსხვავებული მოსაზრებანი. აქ უთუოდ უნდა დასახელდეს „ცხოვრებათა“ ჟანრის თხზულება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, უნდა აღინიშნოს „ცხრა ყრმა კოლაელთა წამების“ ტექსტის თავდაპირველი ტექსტის ბოლოდროინდელი დათარიღების პრობლემაც.

2. ივანე ჯავახიშვილმა სავსებით მართებული მოსაზრება გამოთქვა ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა როლისა და მნიშვნელობის შესახებ საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ პერიოდის პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, საზოგადოებრივი, სოციალური, კულტურულ-ეკონომიური ვითარების შესწავლის საქმეში და განაცხადა, რომ ქართული საისტორიო მწერლობა „მარტვილობათა“ და „ცხოვრება-

თა“ საფუძველზე წარმოიშვა და სწორედ მათ ენიჭებათ გადამწყვეტი მნიშვნელობა და არა – კვინკლოსებსა და მატიანეებს. ეს თვალსაზრისი იმთავითვე გაიზიარეს სამეცნიერო წრეებში და დღემდე სახელმძღვანელო დებულებადაა მიჩნეული. ამასთანავე, ეს იმას გულისხმობს, რომ ივანე ჯავახიშვილმა სასულიერო მწერლობის ძეგლები – „წამებანი“ და „ცხოვრებანი“ – საისტორიო დარგის თხზულებათა რანგში განიხილა და, მარიამ ლორთქიფანიძის სიტყვით, მიუთითა, რომ „ამ თხზულებებს მნიშვნელობა აქვთ არა მხოლოდ როგორც წყაროს საქართველოს ისტორიისათვის, არამედ, ამასთანავე ამ დარგს მწერლობისა თავისი ადგილი აქვს ქართული ისტორიული აზროვნების განვითარებაში“ (ლორთქიფანიძე, 1977, გვ. 15). ივანე ჯავახიშვილის მიზანი და ამოცანები, რომლებიც ნაშრომში ფუნდამენტური კვლევითაა წარმოდგენილი, სავსებით ნათელია. ყოველივე ამან განაპირობა წიგნის სათაურში „საისტორიო მწერლობის“ და არა ქართული ლიტერატურის დასახელება. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ „საისტორიო“ არ ნიშნავს მხოლოდ „ისტორიულს“, არამედ – ისტორიის თვალსაზრისით განსახილველს. ცნებები „საისტორიო“ და „ისტორიული“ ტოლფარდი ცნებები არაა, ისინი შინაარსობრივად ერთმანეთისაგან განსხვავდება. პირველი გულისხმობს თხზულებათა დანიშნულებას, რაც მხოლოდ საისტორიო ღირებულებაზე არ გვამახვილებინებს ყურადღებას, ხოლო მეორე შინაარსობრივად მიუთითებს, რომ მათში მოთხრობილი ამბები ისტორიული ღირებულებისაა. ვფიქრობთ, ივანე ჯავახიშვილი სწორედ ამ უკანასკნელი გააზრებით ხელმძღვანელობდა.

ივანე ჯავახიშვილმა ბიზანტიური მწერლობის კვალობაზე ჩამოაყალიბა ქართული საისტორიო მწერლობის წარმოშობის ისტორია, მისი წყაროები და გამოკვეთა მათი მნიშვნელობა. ამ მოსაზრების განსამტკიცებლად შეიძლება მივმართოთ ქართულ ჰაგიოგრაფიულ მწერლობას, მის ყოველ ძეგლს და ნიმუშად შეიძლება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტი დავიმოწმოთ, რომლის მნიშვნელობა საქართველოს პოლიტიკური, რელიგიური და სულიერი ცხოვრების ისტორიაში მისი აღმოჩენისთანავე კვლევის საგანი გახდა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა როლისა და მნიშვნელობის პრობლემის კვლევას საქართველოს ისტორიისათვის მიემდვნა მთელი რიგი სამეცნიერო ნაშრომებისა, მონოგრაფიებისა, სადი-

სერტაციო შრომებისა, სტატიებისა, მოხსენებებისა; ამ მიმართულე-ბით სამეცნიერო მუშაობა კვლავაც აქტიურად მიმდინარეობს.

3. ივანე ჯავახიშვილმა, „მარტვილობათა“ მსგავსად, მოკლედ მიმოიხილა ჰაგიოგრაფიის შემდგომი ეტაპის – „ცხოვრებათა“ – წარმოშობის მიზეზები, კერძოდ, IV საუკუნიდან ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამ განაპირობა წმინდანთა „ცხოვრებების“ გაჩენაც, მოგვიანებით კი წამყვანი ადგილი სწორედ ამ ჟანრმა დაიკავა და მარტვილობა იშვიათობად იქცა. ჩვენი მხრიდან შეიძლება დავამატოთ შემდეგი: მართალია, რომის იმპერიის წიაღში შექმნილ ჰაგიოგრაფიულ მწერლობაში, – მასში მოიაზრებიან პალესტინისა და მცირე აზიის ტერიტორიაზე არსებული ქრისტიანული ეკლესიებიც, – მოგვიანებით კი აღმოსავლეთ რომის იმპერიის წიაღში წარმოშობილი ბიზანტიური ჰაგიოგრაფიის სახელით დამკვიდრებულ ლიტერატურაში, ჯერ „წამებები“ იქმნებოდა ყველასათვის ცნობილი მიზეზების გამო, რომლის ნიმუში ახალი აღთქმის წიგნებია, ოთხივე სახარება და „საქმე მოციქულთა“, და შემდეგ, სასულიერო პირთა განდევილური თუ ლავრული ცხოვრებების დამკვიდრებიდან მოყოლებული, უკვე III-IV საუკუნეებიდან იწყება „ცხოვრებათა“ ტიპის თხზულებების შექმნა. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ჰაგიოგრაფიაში „ცხოვრებათა“ ჟანრის განვითარების გამო „წამებათა“ ჟანრის ნაწარმოებები არ იწერებოდა, ისინი პარალელურად იქმნებოდა, რადგან ქრისტიანული სარწმუნოების დაცვას თავდადება, სიცოცხლის შეწირვა კვლავ სჭირდებოდა. ჰაგიოგრაფიულმა ლიტერატურამ საქართველოშიც ასეთივე გზა განვლო. მეათე საუკუნეში შეიქმნა სტეფანე მტბევარის „წმ. მიქელ-გობრონის წამებაც“ როგორც „წამებათა“ ჟანრის ნიმუში, და გიორგი მერჩულის „წმ. გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება“, როგორც „ცხოვრებათა“ ჟანრის ნიმუში.

4. ივანე ჯავახიშვილი შეეხო კიმენური ძეგლების გამეტაფრასების საკითხს, თუმცა, არ უხსენებია ტერმინები „კიმენი“ და „მეტაფრასი“, რომლებიც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში კორნელი კეკელიძემ დაამკვიდრა. ივანე ჯავახიშვილმა განმარტა თხზულებათა „განახლება“-„განვრცელების“, „ხელმეორედ დაწერისა და გადასწორების“ რამდენიმე მიზეზი: ა) მან ეს მოვლენა მართლმადიდებლობის წიაღში მიმდინარე ცვლილებების ძველთან შეუთავსებლობის საფუძველზე ახსნა, კერძოდ, დოგმატიკის ჩამოყალიბებისა და „საყო-

ველთაო აღსარების“ გამოცხადების შემდგომ წინარე „საეკლესიო ყოფა-ცხოვრებასთან“, საეკლესიო იერარქიულ წყობასთან მიმართებით; მისი თქმით, შემდეგდროინდელ სასულიერო პირებს, ქრისტიანობის ისტორიის უცოდინრობის გამო, ძველი თხზულებები „უვიცად“ დაწერილ ან მწვალებელთაგან დამახინჯებულად მიაჩნდათ. აქ V-VI საუკუნეებში მიმდინარე აღმსარებლობით საკითხზე იდეოლოგიური ბრძოლაც უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან დიოფიზიტური ცნობიერების დამკვიდრებამ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში ცვლილებების შეტანის აუცილებლობაც წარმოშვა. ამ თვალსაზრისით მეცნიერი განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს „ათსამეტ ასურელ მამათა ცხოვრებების“ ტექსტებზე, რომელთა განხილვისას მათი დათარიღების ცდაცაა მოცემული. ბ) მეორე მხრივ, ზემოაღნიშნულის მიზეზად იგი ასევე ასახელებს „განათლებული საეკლესიო მოთხოვნებისა და გემოვნების“ ზრდას, რასაც ძველი რედაქციები ვერ აკმაყოფილებდა. აქვე ივანე ჯავახიშვილი შენიშნავს იმასაც, რომ ამგვარ „გარდაკაზმვას“ სხვა თავისებურებაც ახლდა, კერძოდ, „შესწორებულ“ თხზულებებში ავტორები „უმთავრეს ყურადღებას ისტორიულს ამბავს კი არ აქცევდნენ, არამედ სასწაულთმოქმედების მოთხრობას“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 48). მეცნიერი ასახელებს ამ მიმდინარეობის (მეტაფრასტიკის) ცნობილ წარმომადგენლებს – სვიმეონ მეტაფრასტსა და იოანე ქსიფილინოსს (X-XI ს.ს).

ივანე ჯავახიშვილმა ძველი ჰაგიოგრაფიული ტექსტების „გადაკეთება“-„შესწორების“ (ზოგჯერ, არაერთგზის) საკითხი ბიზანტიურ და, საზოგადოდ, ქრისტიანულ მწერლობაში მიმდინარე პროცესების შესაბამისად მიიჩნია. აქვე მეცნიერმა აღნიშნა ამ მოვლენის მიზეზებიც, კერძოდ, შემდეგდროინდელი მწერლობის გემოვნებასა და მოთხოვნილებებთან შეუსაბამობა, ძველი ტექსტების დაკარგვა, რისთვისაც დაიმოწმა „არჩილ მეფის მარტვილობა“ და „იოსებ ამბა ალავერდელის ცხოვრებიდან“ შესაბამისი ამონარიდები. მისი აზრით, უმეტეს შემთხვევებში, „წამებანი“ და „ცხოვრებანი“ ხელმეორედ დაიწერა თავად დედნის არსებობის დროს, რასაც, მეცნიერის დაკვირვებით, ასურელ მამათა „ცხოვრებების“ განხილვა მოწმობს. აღნიშნულ ტექსტებში ავტორები პირდაპირ აცხადებენ, რომ მათ ხელთ ჰქონდათ ძველი ტექსტები. ივანე ჯავახიშვილი შეეცადა, აეხსნა თხზულებათა ხელმეორედ დაწერის მიზეზები. უპირველესად და-

ასახელა ძველი ტექსტების (ანუ კიმენურის) „მარტივი და ბუნებრივი ენა“, „გულუბრყვილო მოთხრობის კილო“, რომელიც „მჭევრმეტყველებასა და ფილოსოფიურ მსჯელობას მიჩვეულს მკითხველებს აღარ მოსწონდათ“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 51). ასურელ მამათა „ცხოვრებათა“ ტექსტების განხილვა ამყარებს ივანე ჯავახიშვილის შეხედულებას, რომ ზოგჯერ მონასტრის წინამძღვრებს სურდათ, რომ საკუთარი მონასტრის დამაარსებლის ცხოვრება გამოჩენილი „საეკლესიო ისტორიკოსის“ მიერ ყოფილიყო ხელმეორედ დაწერილი. საამისოდ ნიმუშად მოხმობილია „იოანე ზედაზნელის ცხოვრება“, კერძოდ, ზედაზნის წინამძღვრის მიქაელის თხოვნა არსენ კათალიკოსისადმი, ასევე – თხზულების სახელწოდება.

მეტაფრასტიკის საკითხების შესახებ კორნელი კეკელიძემ ივანე ჯავახიშვილის შეხედულებათა ძირითადი ნაწილი გაიზიარა, მაგრამ დააზუსტა ზოგიერთი მათგანის არსი, რომლის მიხედვით თხზულებათა გამეტაფრასების მიზეზებად „ლიტონად და მარტივად“ აღწერილის ახალი მოთხოვნების შესატყვისად „შემკობა“-„განახლებასა“ და მწვალებელთაგან თხზულებების „შერყვნას“ ასახელებს მხოლოდ. აქვე კორნელი კეკელიძე, როგორც თავად შენიშნავს, „სრულიად ახალ ცნობას“ გვაწვდის – წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელის წერილზე დაყრდნობით წმინდანთა „ცხოვრება“-„მარტვილობათა“ პირველ შემრყვნელად ივლიანე განდგომილს ასახელებს. ეს ერთგვარად ავსებს ივანე ჯავახიშვილის ამ საკითხთან დაკავშირებულ მსჯელობას. ივანე ჯავახიშვილი „მარტვილობა“-„ცხოვრებათა“ შესახებ ზოგადთეორიულ მსჯელობას ქართული ორიგინალური ჰაგიოგრაფიის ძეგლთა განხილვას უსადაგებს. მისი აზრით, საქართველოს ეკლესიაც ქართული ეკლესიის მრევლსა და „მეზობლებს“ აწვდიდა ცნობებს თავის მარტვილთა შესახებ.

5. ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნული მსჯელობა სასულიერო მწერლობის ნიმუშთა თავდაპირველი დანიშნულების შესახებ, რა თქმა უნდა, მართებული და სავსებით სარწმუნოა. აქ იკვეთება შემდეგი: თხზულების დაწერის დანიშნულება, რაც ეკლესიაში მყოფი მრევლისათვის//მსმენლისათვის წმინდანის ღვაწლის გაცნობასა და მის ხსენებას ისახავს მიზნად; თხზულების შექმნის მიზანი, რაც გულისხმობს მსმენელთათვის შთაგონების მინიჭებასა და ბაძვის წადილის აღძვრას; ეროვნული წმინდანის სამარადქამო, „შემდგომითი შემდგო-

მად“ ხსენებას; ჰაგიოგრაფიის ჟანრობრივი რაობა, რაც ჰაგიოგრაფიას ქადაგების ტიპისად მოგვააზრებინებს; ვფიქრობთ, რომ ეს საკითხი დაზუსტებას მოითხოვს, რადგან აუცილებელია ჰაგიოგრაფიისა და ჰომილეტიკის ჟანრობრივი მახასიათებლების გამიჯვნა. მართალია, ჰაგიოგრაფიაც თავდაპირველად, კიმენური მახასიათებლების განვითარების პირობებში, მსმენელზე იყო ორიენტირებული და მრევლისთვის იყო განკუთვნილი, მაგრამ მას თავისი კომპოზიცია, სტრუქტურა, მხატვრულ-გამომსახველობითი საშუალებები და ხერხები ჩამოუყალიბდა, ისევე, როგორც ჰომილეტიკას თავისი არქიტექტონიკა, კომპოზიციური აგებულება აქვს. აქვე დავძენთ, რომ ივანე ჯავახიშვილის მიერ ავტორისა და მსმენლის როლების აქცენტირება-გამოყოფა ფრიად მნიშვნელოვანია. აღნიშნულ გარემოებას მეცნიერული კვლევის გარკვეულ ეტაპზე განსაკუთრებული ყურადღება მიაპყრეს და საბოლოოდ ლიტერატურათმცოდნეობაში ავტორისა და მკითხველის „ფენომენის“ სახელწოდებით დამკვიდრდა.

6. ივანე ჯავახიშვილმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ქრისტიანობისა და წარმართობის ბრძოლის საკითხს ქრისტიანული რელიგიის საქართველოში გავრცელების ადრეულ ეტაპზე და ამ პერიოდის ამსახველ თხზულებებზე. ამ თვალსაზრისით შეაფასა თხზულებს „წამებად ცხრათა ყრმათა კოლაელთაჲ“ და დასძინა, რომ ძეგლში ქრონოლოგიური ცნობების არარსებობა რაიმეს მტკიცების უფლებას არ იძლევა, რადგან ხელნაწერი X საუკუნის დამლევისაა. ივ. ჯავახიშვილი ამავე მონოგრაფიაში, კონკრეტულად „კოლაელთა წამების“ განხილვისას, ეთანხმება ნ. მარის მოსაზრებას თხზულებაში ასახულ იმ თავდაპირველ ხანაზე, როდესაც ქრისტიანობას წარმართობა ებრძოდა, როგორ უყვარდათ ჩვენს წინაპრებს თავიანთი ადრინდელი რელიგია და პოზიციებს არ თმობდნენ ახალი სარწმუნოების სასარგებლოდ. თავად ივანე ჯავახიშვილიც ადასტურებს უძველესი პლასტების არსებობას, თუმცა ქრისტიანობისა და წარმართობის დაპირისპირების განხილვაზე ყურადღებას მეტად აღარ ამახვილებს, რადგან, მისი აზრით, თხზულება შეცვლილი სახითაა მოღწეული. ცნობილია, რომ კორნელი კეკელიძე ძეგლის განხილვისას გარკვეულ საკითხებში არ ეთანხმება ივანე ჯავახიშვილს. თხზულებაში თარიღების არარსებობის მიუხედავად, იგი დაბეჯითებით ასაბუთებს, რომ აქ წარმოდგენილია ქრისტიანობის უძველესი ხანის სურათი, რომე-

ლიც VI საუკუნეს არ სცილდება. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში თხზულების დათარიღების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებებია გამოთქმული, მეცნიერთა ნაწილი მას ადრინდელად მიიჩნევს (ნ. მარი; პ. ინგოროყვა – IV-VI ს.ს; გ. ნადარეიშვილი – VI ს.; ბ. ჩოლოყაშვილი – III-IV ს.ს. ია გრიგალაშვილი – IV ს. დასაწყისი და სხვ.), სხვათა შეხედულებით, მოღწეული ხელნაწერი გვიანდელია (ი. აბულაძე, ს. ყუბანიშვილი, დ. მუსხელიშვილი – IX ს. და სხვ.), თუმც კი ამბავი ძველ პერიოდს ეხება.

ძველი, პირველადი ჰაგიოგრაფიული თხზულებების, კიმენური რედაქციის „ცხოვრებათა“ და წამებათა“ ჟანრის თხზულებების „განახლებისა“ და „გარდაკაზმვის“ საფუძვლად მიჩნეული იყო ისეთი უტყუარი ცნობები იმდროინდელი საეკლესიო და დოგმატური საკითხების შესახებ, „რომელნიც შემდეგდროინდელ მკაცრ მართლმადიდებლობას ეწინააღმდეგებოდნენ და ამის გამო არ მოსწონდათ. ამგვარს შემთხვევაში ყოველთვის „მწვალებლობის ღვარძლი“ ელანდებოდათ ხოლმე და ამ „ღვარძლის“ მოსასპობად საჭიროდ მიაჩნდათ ძველი თხზულების „განახლება“, რომ „განახლებულს“ წინანდელი ნაწარმოები მოესპო“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 53). ამ თვალსაზრისით შეეხო ასურელ მამათა კიმენური რედაქციების საკითხს, რომლებმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს, მისივე სიტყვების მიხედვით, იმის გამო, რომ ამ თავდაპირველ „ცხოვრებებში“ უნდა ყოფილიყო ისეთი რაღაც, რომლის კვალის წაშლა//წარხოცვა შემდგომში აუცილებელი გახდა. „წმ. იოვანე ზედაზნელის ცხოვრებიდან“ დამოწმებულია ამ შეხედულების დამადასტურებელი ციტატები.

ივანე ჯავახიშვილმა ხელმეორედ დაწერილი, „განახლებული“ და „გავრცელებული“ წამებები და ცხოვრებები უძვირფასეს წყაროდ მიიჩნია ისტორიკოსისათვის ქართული საზოგადოებრივი აზრისა და სალიტერატურო გემოვნების ისტორიის შესასწავლად. ნაშრომში ამ აზრის განსამტკიცებლად მეტად მნიშვნელოვანი საბუთებია დამოწმებული. კერძოდ, აღნიშნულია, რომ ქრისტიანული რელიგიის გავრცელების პირველ ეტაპზე ბერ-მონაზვნები „საეკლესიო სამონასტრო ცხოვრებაში დემოკრატიული აზრების მიმდევარნი და განმახორციელებელნი იყვნენ: ჩამომავლობასა და წოდებრიობას უარჰყოფდნენ“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 54). ნიმუშად ისევ „წმ. იოვანე

ზედაზნელის ცხოვრება“ დასახელებული, რომელშიც პერსონაჟები თავიანთ სოციალურ სტატუსს არც ახსენებენ და ყურადღებას არ აქცევენ. შემდეგში კი, „განახლებულ“ და „გავრცობილ“ თხზულებებში სოციალური სტატუსი აღნიშნულია, თუმცა, არა ჰაგიოგრაფიულ გმირთა უპირატესობის საჩვენებლად.

7. ივანე ჯავახიშვილმა განიხილა ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში აღძრული ფილოსოფიური და საღვთისმეტყველო საკითხები, ჰაგიოგრაფიის მჭევრმეტყველება. მისი შეხედულებით, „ძველ ცხოვრებათა გადამკეთებელნი, „განმაახლებელნი“ და „განმავრცელებელნი“ უმეტეს შემთხვევაში იმდენად ისტორიულს ამბებს არ აქცევენ ყურადღებას, რამდენადაც ფილოსოფიურსა და საღვთისმეტყველო აზრებსა და მჭევრმეტყველებას“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 53). ნიმუშად დასახელებულია ნიკოლოზ კათალიკოსი, გულაბერის ძე, რომელიც თავის „საკითხავს“ სწორედ ფილოსოფიურ-საღვთისმეტყველო საკითხებზე საუბრით იწყებს და საკმაოდ ვრცელი მსჯელობაცაა მოცემული. ნიკოლოზ გულაბერის ძის თხზულებაში მრავლად გვხვდება სასწაულთმოქმედების ამსახველი ეპიზოდები, რაზეც ივანე ჯავახიშვილმა აქაც მიუთითა: „რაკი ამგვარს „განახლებულს“ თხზულებებში ფილოსოფიური და საღვთისმეტყველო მჭევრმეტყველება ხშირად მოჭარბებული არის ხოლმე, ამიტომ ძველს ისტორიულს ცნობებს მცირედი ადგილი-ღა უკავია. ამასთანავე ყოველი ამნაირად „განვრცელებული“ ნაწარმოების კუთვნილებისა და აუცილებელ სამკაულს სასწაულთ-მოქმედებაც შეადგენს“ (ჯავახიშვილი, 1977, გვ. 53). მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ნაშრომში თავდაპირველ და გადაკეთებულ, „გარდაკაზმულ“ ცხოვრება-მარტვილობათა ერთმანეთთან შედარების საფუძველზე შეფასებულია მათი ღირებულება ისტორიის შესასწავლად და განმარტებულია თავდაპირველ თხზულებათა უპირატესობა, რადგან გადაკეთებულ, „გარდაკაზმულ“ თხზულებებში მოჭარბებულადაა შეტანილი სასწაულთ-მოქმედებების ეპიზოდები.

ყოველივე ზემოთ განხილული საკითხი ნაკვლევი და შეფასებულია ივანე ჯავახიშვილის მიერ თავისი თანამედროვე კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური პრობლემატიკის მეცნიერული კვლევისა და გამოცემული ტექსტების დონის გათვალისწინებით, რაც ხელის-

შემშლელ მიზეზად არის მიჩნეული არსებითი და საფუძვლიანი დასკვნების გამოსატანად, რადგან ჯერ კიდევ არ იყო მეცნიერულად მომზადებული ტექსტები გამოცემული და ძირითადად მიხეილ-გობრონ საბინინის მიერ პეტერბურგში დაბეჭდილი „საქართველოს სამოთხეში“ განთავსებულ ტექსტებზე იყო დამოკიდებული ქართველ ისტორიკოსთა და ფილოლოგთა მუშაობა.

ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომში – „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ – სასულიერო მწერლობის ძეგლები, ჰაგიოგრაფიული თხზულებები, „ზოგად-მეცნიერული“ მნიშვნელობითაა შესწავლილი და შეფასებული. აქ წარმოდგენილი საკითხები და პრობლემატიკა ისტორიულ-ფილოლოგიურ ძიებათა სფეროს განეკუთვნება. ჩვენთვის მნიშვნელოვანი იყო ძველი ქართული ლიტერატურის, კერძოდ, ჰაგიოგრაფიის ივანე ჯავახიშვილისეული სახელდება; მან ძველ ქართულ ლიტერატურას „საისტორიო მწერლობა“ უწოდა და ამ თვალსაზრისით განიხილა. ქრისტიანული მწერლობის კვალობაზე, პირველმა მოგვცა ქართული სასულიერო მწერლობის, ჰაგიოგრაფიის, კლასიფიკაცია, გამოყო მისი დარგები: „მარტვილობანი“ და „ცხოვრებანი“, გამოკვეთა მათი რიგითობა, თავდაპირველად – „მარტვილობები“, შემდეგ – „ცხოვრებანი“. სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა ივანე ჯავახიშვილის ის მოსაზრებაც, რომ „სამოქალაქო და სამხედრო ისტორია“ დასაბამს სწორედ აქედან იღებს, რასაც, მისი სიტყვით, მოწმობს სიტყვა „ცხოვრება“, რომელიც სამოქალაქო საისტორიო თხზულების ზოგად სახელწოდებად დამკვიდრდა. ამდენად, წინამდებარე ნაშრომში წარმოჩენილია ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლი ძველი ქართული ლიტერატურის, განსაკუთრებით კი ჰაგიოგრაფიის, შესწავლაში, იმ ეპოქის სააზროვნო სივრცისათვის მის შეხედულებებში თავჩენილი სიახლეები და მასში წამოჭრილი პრობლემატიკის შესახებ თანამედროვე ეტაპზე არსებული მონაცემები.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- კეკელიძე, კ. (1980). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ლორთქიფანიძე, მ. (1977). შესავალი წერილი რედაქტორისაგან, ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, VIII, თბილისი: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ჯავახიშვილი, ივ. (1977). ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (თორმეტ ტომად), VIII, თბილისი: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.

References:

- Javakhishvili Iv. (1977). Dzveli kartuli saistorio mt'serloba (tormet t'omad). VIII. [Old Georgian historical writing]. [Volume 8 of Essays]. Tbilisi: „Tbilisi state university publishing house“.
- K'ek'elidze K'. (1980). Dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oria. 2. [History of ancient Georgian literature, 2], Tbilisi: „Metsniereba“.
- Lortkipanidze M. (1977). Redakt'oris ts'inasit'q'vaoba. Ivane Javakhishvili. Tkhzulebani. VIII. [Editor's Preface. Iv. Javakhishvili. Georgian Historical Writing. VIII]. Tbilisi: „Tbilisi State University Publishing House“.